

Suzanna Jansen

Het pauperparadijs

Een familiegeschiedenis

UITGEVERIJ BALANS

1 Het bidprentje

Het was op een zondag na de kerk dat ze onverwacht vader zagen lopen. Met onzekere tred kwam hij op het huis af, alsof hij bij elke stap aarzelde. Wie hem het eerste had gezien, viel zeventig jaar later niet meer te achterhalen, maar de schrik had zich in ieders geheugen vastgezet. Moeder was net op tijd bij de voordeur om het slot erop te doen. Met een paniekerige stem sommeerde ze de kinderen zich te verstoppen. De groten kropen onder de tafel en trokken de kleintjes mee, de jongens doken samen achter de leunstoel.

Het was windstil, de halmen op de dijk bewogen niet. Bij de ingang van de kerk stond de pastoor nog na te praten met een parochiaan. Ergens achter het huis, door de schuttingen en schuurtjes van de binnentuin heen, klonk het gehuil van een baby. Elisabeth hield vanachter de vingerplant de situatie in de gaten.

‘Hallo allemaal,’ riep vader van buiten. Hij probeerde een opgewekte toon, maar zelfs vanuit hun verschansing konden de kinderen horen hoe zijn stem trilde. Met een hand boven de ogen tuurde hij door het raam naar binnen. Moeder prevelde een schietgebedje, haar blik strak gericht op de afbeelding van Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand, die boven de schoorsteenmantel hing. De Maagd met het kindje Jezus dat bijna zijn schoentje verloor, bood haar houvast. De kinderen waren muisstil. Natuurlijk had vader ze gezien, het huis was niet zo groot dat je er zeven broertjes en zusjes en een moeder in kon laten verdwijnen.

De splinternieuwe modelwijk waarin ze woonden, was net een dorp, al heette het Amsterdam. Elk gezin had een eigen rijtjeshuis in plaats van zo’n vochtige eenkamerwoning als in de binnenstad. Maar de crisis van de jaren dertig had veel vaders werkloos

gemaakt, wat spanning bracht in bijna ieder gezin. Het was onmogelijk hier een ruzie te verbergen. Daarom keek Elisabeth of de burens niet ergens de vitrages opzij schoven.

Vader zwaaide met een pakje voor het raam. 'Ik heb iets meeegenomen,' riep hij.

De kinderen verroerden zich nog altijd niet. Ze zagen hoe hij van die gekke bekken trok waar ze vroeger altijd om moesten lachen, maar nu lachte er niemand. Toen vader begreep dat er geen reactie zou komen, liep hij naar de voordeur en schoof het cadeautje door de brievenbus naar binnen. Met een sprong schoot Lenie, de oudste, onder de tafel vandaan. Eerst probeerde ze het pakje terug te duwen, toen dat niet lukte, griste ze het uit de bus en smeed het met een verbeterd gezicht op de grond. De jongste, een kleuter nog, begon zacht te snikken.

Het was niet voor niets dat de pastoor moeder had aangemoedigd om vader uit huis te doen. Hoe goedgehartig hij ook was, en hoe gezellig het kon zijn als hij op bijzondere dagen met veel theater sinaasappels ging 'toveren', vader viel thuis niet te handhaven. Te vaak had moeder hem gesmeekt uit het café weg te blijven, maar hij hield niet op het huishoudgeld te verdrinken.

Ineens werd er gerammeld aan de achterdeur. Vader was omgelopen om te zien of hij via de keuken het huis in kon.

'Naar boven,' gebod moeder. Er klonk een zachte tik. Bunkend stormden de kinderen de trap op. Toos scheerde langs de staande lamp, hun mooiste, die goddank net niet omviel. Moeder keek achterom de kamer in, alsof ze de hele toestand in één blik probeerde te overzien. Ze was er altijd op gespist dat het huis aan kant was. Wat er ook gebeurde: niemand mocht iets op hen aan te merken hebben. Overdag poetste ze de kantoren van de notabelen, 's avonds deed ze haar eigen huishouden. De kleren van de kinderen moesten regelmatig uitgelegd of versteld, vooral de jurken en broeken die ze van de parochie kreeg; met wat moeite viel best te verhullen dat het om afdragertjes ging. Al waren ze in de straat niet de enigen die gebrek leden, toch wilde moeder per se niet dat de burens van hun misère wisten. Ze wilde niet worden

aangezien voor iemand uit de onderklasse. Het was onduidelijk waarom, maar moeder vond dat haar gezin beter verdiende, of liever: beter wás dan de arbeidersgezinnen om hen heen.

Dat ze ‘juffrouw’ werd genoemd, zoals alle vrouwen van de mindere stand, dat trof haar als een pijnlijk onrecht. Soms zei ze tegen de kinderen dat die een andere straat moesten noemen als hun werd gevraagd waar ze woonden. Zonder het uit te spreken, gaf ze hun het gevoel dat ze alleen door toeval zo krap zaten, dat het eigenlijk niet klopte, en daar hielden ze zich allemaal aan vast.

Vader had een ruitje uit de achterdeur getild, voorzichtig, om het niet te breken, en nu liep hij de trap op naar zolder. De kinderen schoven naar de verste hoek van de bedden. In gelukkiger tijden was hij hier achter hen aangekropen alsof hij een spin was, en dan zei moeder lachend dat ze de dekens straks wel weer recht moesten trekken.

‘Wie komt me een zoen geven?’ Vader stak zijn hoofd door het trapgat en deed zijn best jolig te klinken.

Elisabeth, Toos en Lenie, de drie groten, hielden elkaar vast, of misschien hielden ze elkaar wel tegen, uit vrees dat één van hen voor zijn smeekbede zou bezwijken. Ze moesten loyaal blijven aan moeder, dat kon nu eenmaal niet anders. Met zijn afhangelende schouders en zijn treurige ogen leek vader op een schooljongen die door de rest van de klas wordt gemeden.

‘Je moet ons met rust laten,’ riep moeder wanhopig.

Hulpeloos keek vader haar aan. Een paar tellen, het leek wel een minuut, gebeurde er niets. Toen draaide hij zich om en vertrok.

Zeventig jaar later is dit een herinnering die Elisabeth nog altijd liever vergeet. Ze spreekt zelden over haar jeugd. Het is of de beelden uit haar kindertijd afgezonken liggen in de zoutkoepels van haar geheugen. Slechts sporadisch had ik er een glimp van opgevangen. Eens vertelde ze me over de verlammeende angst die ze had gevoeld als jong meisje, dat ze betrapt zou worden in de afgedragen jurk van een klasgenoot: dan zou iedereen weten dat ze thuis afhankelijk waren van de liefdadigheid. Toen ik doorvroeg, kapte ze het gesprek af.

‘Ach nee,’ had ze gezegd, met haar handen als een afwerend scherm voor zich, ‘laten we het er niet meer over hebben.’

Elisabeth is mijn moeder. Ze is inmiddels de tachtig gepasseerd, toch zijn de littekens van haar jeugd niet verdwenen. Je kunt merken dat ze zich nog altijd schaamt voor haar achtergrond. Ze reageert steevast fel in gesprekken over onrechtvaardigheid of over mensen met geld – voor haar zo ongeveer synoniem. Ik had me er al bij neergelegd dat ik nooit precies zou weten wat daar allemaal achter stak, maar dat veranderde vanaf het moment dat ik op een zondagmiddag mijn ouders hielp bij het opruimen van de zolder. Rommelend in een doos vol documenten viel mijn oog op een gevouwen vloecipapiertje. Er bleek een bidprentje in te zitten met een naam die ik nooit eerder had gehoord. Op de voorkant stond in zwart-wit een Christus-met-doornenkroon. Het kaartje was gedrukt door de firma Kersjes, Hartenstraat 22 te Amsterdam.

Bid voor de ziel van zaliger Helena Gijben, weduwe van Harmen Keijzer. Geboren te Norg (bij Assen), den 9en Juni 1856, overleden te Amsterdam den 8 December 1934, voorzien van de H.H. Sacramenten der Stervenden.

De achterzijde vermeldde geen nadere details over de overledene, maar de keuze van de tekst gaf wel een idee:

‘De hooge jaren zijn eene eerekroon, als zij gevonden worden op den weg der gerechtigheid.’

(Helena Gijben was 78 jaar geworden.)

‘Haar leven ging voorbij in eenvoudigen, oprechten en welgemeenden dienst van God.’

(‘Eenvoudig’, dat moest vast ‘armoedig’ betekenen.)

‘O zoete, o, veilige dood, die door Maria’s Naam beschermd wordt.’

(Was het leven haar zo zwaar gevallen?)

Ik liet mijn moeder het prentje zien. ‘Dat was mijn opoe,’ zei ze. ‘Jouw overgrootmoeder. Ze woonde aan de Lauriergracht in een halve woning.’ Met haar hand streek ze over het kaartje. ‘Ik geloof dat ze Helena werd genoemd, of Leentje, maar voor ons was het gewoon opoe.’

Mijn moeder herinnerde zich dat ze als kind bij opoe thuis nooit mocht spelen. Opoë huurde samen met haar volwassen dochter een voorkamer met alkoof van ene juffrouw Knaven, die zelf de achterkamer bewoonde. ‘Als we op bezoek kwamen, was opoe altijd bang dat we juffrouw Knaven zouden storen, want dan kon die haar de huur opzeggen.’ Erg liefdevol was opoe in haar ogen niet geweest. Eerder somber en streng. ‘Heel gelovig ook. Ze had zo’n zelfde afbeelding van de heilige maagd aan de muur als bij ons thuis. Wij lachten wel eens om dat schoentje dat altijd maar aan dat babyvoetje bleef bungelen, en nooit eens viel, maar opoe kon dat niet waarderen.’ Met onverwacht gemak, alsof mijn moeder had zitten wachten op zo’n herinnering waar geen schaamte aan kleefde, begon ze te vertellen over de zondagen uit haar jeugd, wanneer ze met haar moeder bij opoe op bezoek ging. Met z’n allen liepen ze van huis naar de pont, en vandaar verder de Jordaan in. De kinderen renden vooruit en verstopten zich in de portieken, de jongens trokken hun zusjes aan de strikken. Terloops zei mijn moeder dat opoe Helena was getekend door een groot ongeluk. ‘Dat arme mens is als meisje verliefd geraakt op een katholiek, terwijl ze zelf protestant was. Ze moest zijn geloof aannemen, en toen werd ze door haar familie verstoten en ont-erfd.’ Zo had mijn moeder het althans van haar moeder gehoord. Helena raakte erdoor geïsoleerd, haar nieuwe geloof werd haar houvast.

Ont-erfd. Dat woord klonk als de sleutel tot een nog niet benoemd raadsel. Het betekende dat er een erfenis was geweest, anders kon je die niet verspelen. Helena Gijben had dus niet afhankelijk hoeven zijn van de gunsten van juffrouw Knaven, dat kwam alleen doordat ze een verkeerde geliefde had gekozen. Kennelijk was er een óorzaak voor haar armoede en die van haar naza-

ten. Er schoot me iets te binnen wat Toos, mijn tante, ooit had gezegd. Destijds had ik het opgevat als een grap, nu leek het ineens betekenis te krijgen.

‘We speelden soms dat we van adel waren. Van adel, wij, terwijl we niet eens onze eigen kleren konden kopen.’ Toos en haar zusjes waren op dit idee gekomen omdat moeder eens een vreemde naam had genoemd. ‘Braxhoofden,’ zei Toos. ‘Zo’n dure naam. Zo heet een gewone familie toch niet?’ Het was een mooi spel geweest, compleet met opgeheven pinken en een aardappel in de keel. ‘Die naam hoorde op de een of andere manier bij ons. Hoe? Ik heb geen idee.’

Helena op het bidprentje heette geen Braxhoofden, maar de verhalen van mijn moeder en die van Toos sloten wel op elkaar aan. Helena was kennelijk van betere komaf en had haar erfenis verloren toen ze haar hart schonk aan een katholiek. Over die geliefde, Harmen Keijzer op het bidprentje, kon mijn moeder niets zeggen. Ze kende geen geboortedatum en wist niet waar hij vandaan kwam. Ze had alleen gehoord dat hij al jong zijn ouders had verloren en in een weeshuis was opgeleid tot schoenmaker.

In mijn gedachten ontvouwde zich een drama van het soort waar negentiende-eeuwse romans op werden gebouwd: Helena, op de trappen van een landhuis in Norg (bij Assen), die ziet hoe haar vader de lokale schoenlapper – haar onmogelijke liefde – wegstuurt. Ze besluit ter plekke kerk en familie te trotseren en rent hem achterna, en dan is de deur thuis voorgoed gesloten. Zoiets.

Jammer alleen dat zulke liefdesgeschiedenissen in werkelijkheid wat minder sprookjesachtig verliepen. Het huwelijk tussen Helena en Harmen was niet per se gelukkig geweest. Toen ik navraag ging doen, bleken er wat vage verhalen in de familie te bestaan, waarvan niemand precies wist wat ervan klopte. Harmen zou de gewoonte hebben gehad om er af en toe vandoor te gaan zonder iets te zeggen. Dan zat hij ineens in Indië en duurde het jaren voor hij terugkeerde. Wat hij daar deed en waarom hij zo schielijk vertrok was onduidelijk. Maar Helena zou er niet om

hebben getreurd: zodra ze merkte dat haar man was verdwenen, borg ze zijn kopje in de servieskast en ging over tot de orde van de dag.

Haar romantische keuze voor een gewone ambachtsman en een katholiek bovendien had haar uit haar geboortedorp verbannen en op een halve woning in de Amsterdamse Jordaan doen belanden. Haar dochter en haar kleinkinderen hadden niet op haar erfenis kunnen rekenen, en waren afhankelijk geraakt van het armenfonds van de pastoor. De echo van die armoede had zelfs voor ons – achterkleinkinderen – nog doorgeklonken. Niet letterlijk, wel mentaal. Complimenteerde je bij ons iemand met een mooie bloes of broek, dan begon diegene zich als in een reflex meteen te verontschuldigen.

‘Ja leuk hè? Het was uitverkoop, hoor.’

Zo’n opmerking kwam niet voort uit Hollandse zuinigheid, daarvoor was zij te oprecht omkleed met schuldgevoel. Het was een vorm van rekenschap afleggen, omdat je wist dat je eigenlijk geen aanspraak kon maken op luxe. Dat gevoel bleef bij ons hardnekkig op de achtergrond meespelen, zelfs al was daar allang geen aanleiding meer voor.

Ik had me wel eens afgevraagd of dit was waarom dubbeltjes maar geen kwartjes wilden worden: dat onbewuste gevoel, van generatie op generatie overgedragen, dat maakte dat je anders, bijna verkrampt, met geld omging. Of, wat daarbij hoorde: dat je vanzelfsprekend aannam dat de wereld minder van jou was dan van een ander.

Norg, het dorp dat op het bidprentje uit 1934 nog de toevoeging ‘bij Assen’ behoeft, blijkt anno 2003 een eigen website te hebben. Op www.norg.nl wordt een Anton Pieck-achtig dorp aanbevolen, ‘ideaal voor de rust- en natuurliefhebber’. De homepage toont boerenstulpjes langs een zandpad, die nadrukkelijk eeuwenlang onveranderd zijn gebleven. Je kunt online vakantiebungalows boeken, standaard inbegrepen met een set toerfietsen.

Sneldienst 116 vertrekt eens per uur van het stationsplein in

Assen. Op de halte staan een paar scholieren een zakje Hamka's te eten, verderop een jonge vrouw met een kinderwagen die zich zichtbaar afzijdig houdt. Ze zegt tegen de chauffeur dat ze naar 'Norgerhaven' moet. Ook ik vraag of hij me wil waarschuwen bij mijn bestemming, want ik ben in deze streek niet bekend.

Terwijl de bus optrekt, slaapt de baby in de kinderwagen rustig door. De moeder stift haar lippen in hetzelfde bloedrood als de roos die net boven haar decolleté is getatoeëerd. Ze werpt een blik op het kind en begint te sms'en. We verlaten Assen langs een kazerneterrein waar soldaten de ganzenpas oefenen. De stadsrand is als overal: een McDonalds, een kantorenpark, een vinexwijk in aanbouw. Daarna begint de leegte. Ik zie landelijkheid en rechte kanalen. Na elke brug die we oversteken, rijden we langs een smallere vaart, tot het niet meer is dan een eendensloot. Ik had gelezen dat het hier tot diep in de twintigste eeuw 'Hollands Sibirië' werd genoemd, zo ver lag het van de beschaafde wereld. Ik was benieuwd naar het huis waar zich het drama van mijn overgrootmoeder had afgespeeld, en waaruit ze was verstoten. Wie weet viel er nog iets van de feiten te achterhalen. Als er in Norg nog nazaten woonden van het gezin dat haar had ontferfd, was het misschien zelfs mogelijk om te zien hoe haar leven – en het onze – in theorie had kunnen verlopen.

Tegenwoordig hebben ANWB-borden en fietspaddenstoelen Drenthe ontsloten. Norg is rechtdoor, nog vijf km, maar bus 116 zwenkt abrupt naar links; de kinderwagen kiepert net niet om. Ik heb een kopie bij me uit het bevolkingsregister van Norg van 9 juni 1856, de geboortedag van Helena Gijben. De informatie die ik eerder bij het gemeentearchief had opgevraagd, heeft me verrast. In plaats van gegevens over het ouderlijk huis van mijn overgrootmoeder onthullen de summiere regels uit het register een compleet andere geschiedenis. Volgens het document heette haar vader Anthonie Johannes Gijben, hij was van beroep 'kolonist'. Haar moeder – 'zonder beroep' – was Catharina Petronella Braxhoofden. (Die naam bestond dus echt!) Maar onder het kopje geboorteplaats stond geen 'Norg'. In een gelijkmatig

handschrift was genoteerd: 'Veenhuizen, het Derde Gesticht'.

De bus is ruim een kwartier onderweg en heeft nog nergens hoeven stoppen. We rijden langs een sloot die Kolonievvaart heet. Over het water moet een uniek natuurgebied liggen waar sinds kort de kraanvogel weer broedt, gesponsord door de Postcodeloterij. Als de bus begint te vertragen, doemen er uit het niets een paar robuuste gebouwen op.

'Strafinrichting Norgerhaven, museum Veenhuizen,' kondigt de chauffeur aan.

Er was in Helena's bidprentje geen fout geslopen: mijn overgrootmoeder wás ter wereld gekomen in Norg, maar binnen die gemeente lagen destijds ook de gestichten van de bedelaarskolonie Veenhuizen.

Mijn moeder had aangedaan gereageerd op deze informatie. Ze was minstens zo verbaasd als ik: ze had wel van Veenhuizen gehoord, dat was een beruchte plek, ze wist alleen niets van een verband met haar opoe. Wat haar betreft was Veenhuizen vroeger een opbergplaats voor onaangepaste lieden, uitschot dat nergens anders nog gewent was. Ze werden er voor straf opgesloten omdat ze in de maatschappij alleen maar overlast veroorzaakten.

'Nee toch,' zei ze geschrokken. 'Dat zal toch niet.' Waarom had haar moeder daar nooit iets over verteld? In plaats van een wreed onderfde bruid bleek Helena nu ineens de dochter van een lastige bedelaar te zijn. Tenminste, als dát al klopte, want in één klap waren alle feiten onzeker. Waar zou ze de katholieke Harmen hebben ontmoet en hoe zat het met dat erfenisverhaal? Wat betekende de naam Braxhoofden? Wat moest ik me eigenlijk voorstellen bij een bedelaarskolonie? Ik kreeg het idee dat ik was gestuit op iets wat verborgen had moeten blijven.

De bus houdt stil bij een groot terrein met prikkeldraadhekken waarachter zich een van de vijf gevangnissen van het huidige Veenhuizen bevindt. Wie er naar binnen wil, moet bij een bord met pijlen eerst beslissen of hij 'bezoeker' is, 'leverancier' of 'overig'. Achter elk hek staat weer een ander: de moderne gevangenis wordt bewaakt door open ruimten tussen de afrasteringen

die je kennelijk niet ongemerkt kunt oversteken. In het midden staat een kil gebouw, beton, glas, tralies. Er valt geen mens te bespeuren. Buiten de hekken genieten sportief geklede senioren op fietsen met versnellingen van het landschap.

De jonge moeder en ik zijn de enigen die de bus verlaten. De baby slaapt nog, zijn Nike-slofjes bungelen aan zijn voetjes. Ze komen uit Vlissingen, vertelt de moeder terwijl ik haar met de kinderwagen het trapje af help. Ze zijn al de hele ochtend onderweg. De bus is gestopt voor een huis met in hoofdletters op de gevel 'WERK EN BID.', op een ander pand staat 'ORDE EN TUCHT.'

'Zoek je de weg?' vraagt de vrouw.

'Nee, nee,' zeg ik, een beetje ongemakkelijk, 'ik kijk wat rond.' Ze haalt haar schouders op en begint – klik klak – op haar hakken de straat af te lopen, in de richting van de pijl voor bezoek.

2 Groeten uit Veenhuizen

Op de provinciekaart met een mozaïek van percelen en kronkelige riviertjes springen de liniaalrechte lijnen van Veenhuizen er direct uit. In werkelijkheid ogen de lanen en wijken minder streng dan op de plattegrond, want ze zijn gestoffeerd met groen dat zich lang geleden in het landschap heeft genesteld. Machtige beuken geven je het gevoel over een oud landgoed te lopen in plaats van op een asfaltweg. Er is geen verkeer, je hoort alleen het getsjilp van de vogels.

Voordat ik aan mijn sporenonderzoek begin, besluit ik eerst een omtrekkende beweging te maken om me te oriënteren. Het valt me op dat de woningen allemaal zijn ontworpen in dezelfde strak-symmetrische stijl: de arbeidershuisjes en de vrijstaande villa's verschillen van omvang, nauwelijks van vorm. Hun versiering bestaat uit de luiken – wit met groen – waarmee ze stuk voor stuk zijn opgetuigd. De tuinen liggen er aangeharkt bij, nergens zie je een rommelig erf. Het is in één oogopslag duidelijk: deze dorpsgemeenschap is niet ontstaan rond een brink of een kerk, maar neergezet volgens een vooropgezet plan. Aan de gevels hangen spreuken op strenge borden met een zwarte rand, gebeiteld in beton. De uitspraken worden afgesloten met een ferme punt. 'PLICHTGEVOEL.' 'TOEWIJDING.' 'BITTER EN ZOET.' Drie naast elkaar gelegen panden met dichtgetimmerde ramen dragen deze leuzen, volgens de toelichting op een bordje van het Recreatieschap Drenthe vormden ze voorheen een hospitaal.

Het is of ik rondloop in een openluchtmuseum na sluitings-tijd, een verstild dorp waar een bevreemdende ouderwetsheid is geconserveerd. Tot het sonore geluid van een elektrische bel me terugwerpt in de realiteit. Achter de bomen ontwaar ik een betonkolos met tralies: nog een gevangenis.

Veenhuizen, de vroegere bedelaarskolonie, telt anno 2003 haast duizend gevangenen en nauwelijks meer vrije inwoners. De meeste Veenhuizenaren werken in een van de strafinrichtingen, sommige gedetineerden harken buiten het hek de grasperken aan. Tot in de jaren tachtig was het complete dorp eigendom van het ministerie van Justitie en heersten er speciale wetten. Binnen de grenzen woonden alleen gevangenen en gevangenispersoneel. Het was een gesloten dorp, zo iets als je zou verwachten in de DDR of de Sovjet-Unie. De gevangenisdirecteur heerste over de bewoners binnen én buiten de muur: niemand in Veenhuizen mocht bezoek ontvangen zonder zijn schriftelijke toestemming. Nog overal staan er bordjes 'Verboden Toegang Art. 461 Wetboek van Strafrecht'. Ze houden me op afstand bij een markant, carrévormig gebouw waar de wegen vanuit vier windrichtingen op uitkomen. Het is een uitgestrekt complex, met een eindeloze rij ramen en deuren in een eentonig ritme naast elkaar. Er ligt een gracht omheen, er staat een wachttoren, er hangen bewakingscamera's. Alleen is er nergens een levende ziel te bekennen. Als ik een verbodsbord passeer om het gebouw van dichtbij te bekijken, gebeurt er niets. Boven de poort staat:

1823. Tweede Gesticht.

W. Visser, Directeur der Koloniën.

Door de ramen zie ik een kale ruimte met in een hoek een stapel dozen. Waar sinds het jaar 1823 de bedelaars waren ondergebracht, ligt nu het briefpapier van de penitentiaire inrichtingen, bedrukt met een geblinddoekte Vrouwe Justitia.

Ik wil weten waar dit gebouw tegenwoordig voor dient, maar er is niemand om het aan te vragen. Een opening in de muur biedt zicht op een enorme binnenplaats. Er staat een container van Van Gansewinkel Archiefvernietiging en er staan ook een paar bankjes – voor wie? Ik loop nog even rond zonder wijzer te worden, en juist als ik aanstalten maak om het terrein te verlaten, stopt er een SUV op hoge wielen voor de poort. Een paar mannen in pak stap-

pen uit, gevolgd door een dame met een wapperende jas. Ze ogen misplaatst in dit verlaten oord; het zijn duidelijk geen cipiers.

‘Wij zijn van het ontwikkelingsbureau,’ zegt een van de mannen, die zichzelf ‘de projectleider’ noemt. Hij heeft een gehaaste blik en houdt een documentenmap tegen zijn colbert geklemd. Omdat ik ernaar vraag, vertelt hij dat dit historische pand, ‘het Tweede Gesticht’, kort geleden nog in gebruik was als werkplaats voor de gedetineerden, maar dat het nu wordt verbouwd tot Nationaal Gevangenismuseum.

‘We gaan het hele dorp op de schop nemen.’ Hij wijst met zijn autosleutels om zich heen. ‘We hebben een visie, we baseren ons op de uitgangspunten van de bedelaarskolonie. Autarkie, zorg, experiment. De ideële doelstellingen van Johannes van den Bosch, de oprichter.’

De projectleider heeft duidelijk weinig tijd, maar vertellen over zijn project doet hij ook graag. Hij zet een stap bij me vandaan, en praat vervolgens verder in adviseurs-jargon. In de nabije toekomst, zegt hij, kun je hier een zorghotel vinden, onthaastingscentra, managementkookcursussen waarbij authentieke, regionale groenten worden gebruikt, noem maar op.

En dat tussen vijf gevangenen? Ik moet een wenkbrauw hebben opgetrokken, maar de projectleider knikt beslist: de opzichtige aanwezigheid van de gevangenen is in zijn ogen geen belemmering, integendeel.

‘Het unheimische gevoel van rondlopende gevangenen en prikkeldraad hoort bij de unieke sfeer. Je komt hier in aanraking met de duistere kanten van het leven, dat is het bijzondere.’ Het is zijn bedoeling om met ‘kwaliteitstoerisme’ het zieltogende dorp weer aantrekkelijk en leefbaar te maken. De plannen sluiten wat hem betreft naadloos aan op de geschiedenis van Veenhuizen.

‘Als je over honderd jaar terugkijkt, zul je zien dat de historische lijn niet wordt verbroken.’

Op mijn vraag wat hij daarmee bedoelt, zegt hij dat hij geen tijd heeft. Hij kan me zijn rapport wel mailen, daar staat alles in: verleden, heden, toekomst.

Voorlopig moet ik het doen met het al bestaande, kleinschalige museum dat een eindje verderop in een paar houten barakken is ingericht. Voor de deur staat een groep uitgelaten schoolkinderen zich te verdringen bij een Daf met het opschrift 'boevenbus'. Bij de ingang word ik gedirigeerd naar een maquette van het Tweede Gesticht. Zo van bovenaf gezien valt de kazerneachtige beslotenheid me pas op. Het gesticht heeft maar twee poorten. De binnenplaats van het schaalmodel is ingericht als een Engelse tuin met bomen en perken waartussen een paar miniatuurfiguurtjes – de bedelaars? – zich verpozen.

Er is een rondleiding aan de gang en ik vang flarden op van wat er wordt gezegd. Het blijkt dat er drie identieke gestichten zijn geweest, waarvan alleen nummer twee is behouden. Op een flink half uur lopen van elkaar vormden ze eilandjes in het lege land. Je hoorde destijds thuis op het Eerste, op het Tweede, of op het Derde, en zo wordt het nog altijd genoemd. Tegenwoordig rijgt een asfaltweg de drie geïsoleerde plekken aaneen.

De gids, die zichzelf introduceert als een gevangensmedewerker met pensioen, noemt het Veenhuizen van vroeger een 'dwangkolonie' waar bedelaars en landlopers met tucht en militaire discipline in het gareel werden gebracht. 'En dat was niet altijd makkelijk,' zegt hij, terwijl hij demonstratief een paar zwabberende passen doet, 'want de koloniekanten hielden nogal van een borrel.' Zijn gehoor, dames en heren in nette vrijetijdskleding, schiet in de lach. Aan de binnenzijde van het gesticht, in de zalen die uitkwamen op de binnenplaats, zo gaat de ex-bewaker verder, huisden de bedelaars die onder dwang naar de kolonie waren 'opgezonden'. Ze sliepen in hangmatten op zalen met tachtig tegelijk. De woningen aan de buitenzijde waren voor armelui die zich uit eigen beweging hadden aangemeld.

Uit mijn tas haal ik een aantekenboekje. Dit is cruciale informatie. Helena, mijn overgrootmoeder, is in zo'n gesticht geboren. Waar had ze met haar ouders gewoond: aan de binnen- of de buitenkant? Hoe had ze er gewoond: in een hoekje van een slaapzaal, met dekens afgeschermd zoals in een vluchtelingenkamp?

Met mijn pen in de hand – als houvast – wandel ik verder door de museumcollectie en registreer wat ik zie.

Dat de begraafplaats het Vierde Gesticht heette.

Dat het eten de ene dag uit pap bestond en de volgende dag met water aangelengd geserveerd werd als ‘papsoep’. (‘Maandag: Gortsoep – Dinsdag: Gort met stroop – Woensdag: Gortsoep’.)

Dat de bedelaars ‘verpleegden’ werden genoemd. (Ik denk: hoe valt die term te rijmen met de militaire discipline en de tucht?)

Dat op zondag iedereen verplicht naar de kerk moest. (De gestichtsbewoners mochten kiezen: protestant of katholiek. Wie opgaf ‘geen geloof’ werd automatisch ingedeeld bij de katholieken.)

In een vitrine ligt een ‘spuwmasker’ dat volgens de bijbehorende foto met linten strak om het gezicht werd geknoopt. Bij wie? Waarom? Ik schrik het meest van de slaapkooi: een nauw, ijzeren hok met daarin een strakgespannen stuk jute bij wijze van bed. Op een plankje boven het voeteneind staat een po en een bord met instructies in pictogrammen over het opvouwen van het beddengoed. De kooien golden als een belangrijke verbetering in vergelijking met de hangmatten, zo vermeldt het bijschrift.

Hoe meer ik zie, des begrijpelijker komt het me voor dat iemand een Veenhuizen-verleden zou willen verzwijgen. Als je wordt behandeld of je een misdadiger bent, moet je op den duur wel gaan denken dat er iets is waarvoor je je dient te schamen. Hoewel ik Helena nooit heb gekend – ik werd dertig jaar na haar dood geboren – voel ik me steeds ellendiger over de omstandigheden waarin zij is opgegroeid. Sliep ze in een hangmat of in een kooi? Had ze ooit een spuwmasker gedragen bij het buitenspeelen – speelde ze eigenlijk wel buiten?

Mijn oog valt op een A-viertje dat op een muur is geprikt.

Waarschuwing: er zijn nog steeds gevangenis in het dorp. Praat niet met de mensen die in de plantsoenen werken of de mensen achter de hekken. U mag ze ook niet fotograferen.

Waarom, vraag ik me af, zou iemand dat willen?

In een apart zaaltje wordt een video vertoond over het ontstaan van Veenhuizen. De kolonie blijkt gesticht in 1823 door ene Johannes van den Bosch. Dat was een sociaal voelende generaal, die de verpaupering in de Nederlandse steden wilde tegengaan. Hij dacht aan de onontgonnen gronden in de noordelijke provincies en telde één plus één bij elkaar op: door vagebonden, arme sloebers en verlaten kinderen achter de ploeg te zetten, konden ze zich nuttig maken; het harde werken zou ze tegelijk opvoeden en beschaven. De generaal bouwde in het afgelegen Veenhuizen drie grote gestichten waar tienduizenden armelui een heropvoeding ondergingen, pas in 1973 was de laatste landloper er vertrokken. Het was een opmerkelijk experiment, uniek in heel Europa, er kwamen delegaties uit binnen- en buitenland – tot de Pruisen en de Fransen aan toe – om te zien hoe het functioneerde.

Als de gids klaar is met zijn rondleiding zetten de museumbezoekers zich in de koffiekamer aan de appeltaart met slagroom, het is een mooie gelegenheid om weer eens bij te praten. Vakantieverhalen en foto's van de kleinkinderen gaan over tafel. Een paar dames bekijken de souvenirs die te koop worden aangeboden: zeepjes gevangen in een traliewerkje, lavendelbolletjes in de vorm van boefjes, ansichtkaarten met het onwaarschijnlijke 'Groeten uit Veenhuizen'.

Het lijkt wel of ik de enige ben die huivert van het verhaal achter de museumcollectie, maar misschien ben ik overgevoelig. Een bezoek aan dit museum is voor de meeste mensen gewoon een dagje uit. Er worden kinderfeestjes georganiseerd met als thema 'vang de ontsnapte zwerver', compleet met limonade en een verrassing; er komen groepen voor 'teambuilding'; Veenhuizen is in trek voor het jaarlijkse uitje van menige gezelligheidsvereniging. Voor mij gaat het in de koffiekamer vooral om de documentatiekast. Er liggen mappen met knipsels en er staat een mosgroene index met de namen van alle koloniebewoners. Het boekwerk leest als het Veenhuizer telefoonboek van voor de telefonie. Veel staat er niet in: achternaam, voornaam, geboortedatum, archief-

code. Wie meer wil weten moet naar het Drents Archief in Assen.

Ik zoek en vind mijn overgrootmoeder: Gijben, Helena, 09/06/1856, 4 197. In de kast tref ik ook de opsomming van het aantal bewoners dat in 1848 in het Derde Gesticht was ondergebracht – de plek waar zij acht jaar later zou worden geboren.

- 1472 bedelaarskolonisten
- 158 militaire kolonisten
- 315 leden van arbeiders-huisgezinnen
- 18 leden van hoevenaars-huisgezinnen
- 106 leden van bedelaars-huisgezinnen
- 18 strafkolonisten
- 10 gedetacheerden
- 142 ambtenaren en hun gezinnen

In totaal 2239 mensen, in één gesticht.

Het kan niet anders of Helena's ouders zijn voor deze lijst meegemeld. Volgens het bevolkingsregister van Norg stond haar vader in Veenhuizen ingeschreven sinds 1831. Hij was geboren in Rotterdam als Teunis Gijben en moest 19 jaar zijn geweest toen hij in het gesticht belandde. Was hij een bedelaar, 'opgezonden' omdat hij rondzwierf en aalmoezen vroeg? Helena's moeder, Cato Braxhoofden, was drie jaar eerder gearriveerd toen de kolonie nog maar net bestond. Ze kwam uit de vestingstad Namen in wat later België werd, en was pas dertien jaar. Ik heb geen idee hoe zij in Drenthe terecht was gekomen.

Terug uit Veenhuizen trof ik in mijn mailbox het rapport van de projectleider die ik bij het Tweede Gesticht tegen het lijf was gelopen. Het stuk bleek een toekomstplan voor het dorp dat altijd vanuit Den Haag was bestuurd en gefinancierd, en nu economisch levensvatbaar moest worden.

De tekst bracht me in verwarring. De beschrijving van de Veenhuizer geschiedenis stond lijnrecht tegenover die van de gids in het museum. Hier geen woord over dwang of militaire tucht, be-

nauwde slaapkooien of spuwmaskers. Het ging over de idealen en de vooruitstrevende ideeën waarmee de oprichter van Veenhuizen de paupers een menswaardige toekomst bood. Het bedelaarsoord werd in het rapport omschreven als een plek van ‘zorg en respect voor elkaar en de omgeving’, die zich liet typeren door ‘sociaal-economische cohesie en wederkerigheid’. In de eenentwintigste eeuw kon je er zo ‘woon-zorgconcepten voor hedendaagse ontheemden’ van maken. Dat was bepaald een aantrekkelijker beeld. Het herinnerde me eraan dat de gestichtsbewoners ook ‘verpleegden’ werden genoemd, en dat de kolonie soms een ‘asiel’ heette. Wie weet kon je Veenhuizen evengoed zien als een toevluchtsoord voor armelui die voor het eerst de kans kregen op een fatsoenlijk bestaan.

Kennelijk had de waarheid hier meerdere gezichten. Wilde ik de impact begrijpen van een verblijf in deze paupergestichten, dan moest ik om te beginnen de aard van dit sociale experiment zien te doorgronden. Pas dan kon duidelijk worden wat dat had gedaan met die tienduizenden doodarme stedelingen die bij elkaar waren gezet in het Drentse niemandsland. En met mijn voorouders.